

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝ. ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

“ΠΑΝΔΩΡΑ,”

Ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ὅταν θ' ἀσχοληθῆ καὶ μὲ τὸν περιοδικὸ τύπο τῆς πρώτης ἑκατονταετίας, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας, γιὰ τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια σὲ πολὺ λίγα περιοδικὰ θὰ σταματήση, γιὰτὶ λίγα εἶνε πὺν μποροῦν νὰ τραβήξουν τὴν προσοχὴ ἐκείνων πὺν καταπιάνονται μὲ τὰ γράμματα. Καὶ δὲν εἶνε καθόλου ἄγνωστοι οἱ λόγοι πὺν ὁ ἑλληνικὸς περιοδικὸς τύπος στὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο δὲν μπόρεσε νὰ παρουσιασθῆ καλύτερος. Ἡ Ἑλλάδα ὅ,τι ἔβγαινε ἀπὸ τὶς φλόγες καὶ τοὺς καπνοὺς, τὰ ὅρια τοῦ νέου βασιλείου ἦταν ἀσφυκτικὰ περιορισμένα, ὁ πληθυσμὸς κάθε ἄλλο παρὰ στὴ λογοτεχνία ἦταν ἔτοιμος νὰ προσέξη, καὶ ἡ πολιτικὴ κατάσταση τῆς χώρας πολὺ ταραγμένη σ' ὄλο αὐτὸ τὸ διάστημα, μὲ ἐκθρονισμοὺς βασιλιάδων, μὲ στάσεις, μ' ἀλληλοφαγώματα, πράγματα πὺν ἀπορροφοῦσαν τὴ σκέψη καὶ τὴν προσοχὴ τῶν ἐλλήνων λογίων τῆς ἐποχῆς. Ἐτσι ἡ κατάσταση τῆς νεώτερης λογοτεχνίας, πὺν βέβαια παίρνει τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐποχῆς, ἦταν, ὡς τὸ ξύπνημα τοῦ 1880, ἀβέβαιη καὶ θολωμένη, χωρὶς κατεύθυνση, χωρὶς νεωτεριστικὴ τάση. Οἱ ἀνάγκες πὺν παρουσιάζονται στὴ διανοητικὴ κίνηση, σύμφωνα μὲ τὴν πρόοδο τοῦ ἔθνους, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ τὸ ἄπλωμά της πὺν ὀδηγεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῶν εἰδικότητων, οἱ ἔρευνες πὺν ἀκλουθοῦν σὲ κάθε κλάδο, ἔλειπαν ἀκόμη ἀπὸ τὴ νέα Ἑλλάδα. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ περιοδικὰ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς,

τέλεια ἀντιπροσωπευτικά τῆς διανοητικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς, δὲν ἐχρησιμοποιήθηκαν οὔτε ὡς σημαιοφόροι νέων ἰδεῶν, οὔτε ὡς ὄργανα νέων ἐπιστημονικῶν ροπῶν ἢ αἰρέσεων, ὅπως τέτοια παρουσιάστηκαν στὰ κατοπινὰ χρόνια. Καὶ ὅμως ἂν καὶ τόσον συντηρητικά, μὲ μορφὴ γενικὰ ἐγκυκλοπαιδικὴν ὡς βάσι, προσπάθισαν μ' ἀπόλυτη εἰλικρίνεια καὶ πολὺν ἐνθουσιασμό, νὰ κλείσουν μέσα στὶς σελίδες τους ὅλη τὴν τότε ἐπιστημονικὴ, φιλολογικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ κίνησις καὶ νὰ προετοιμάσουν τὸ ἔδαφος γιὰ μιὰ καλύτερη ἀνάπτυξις καὶ πρόοδος.

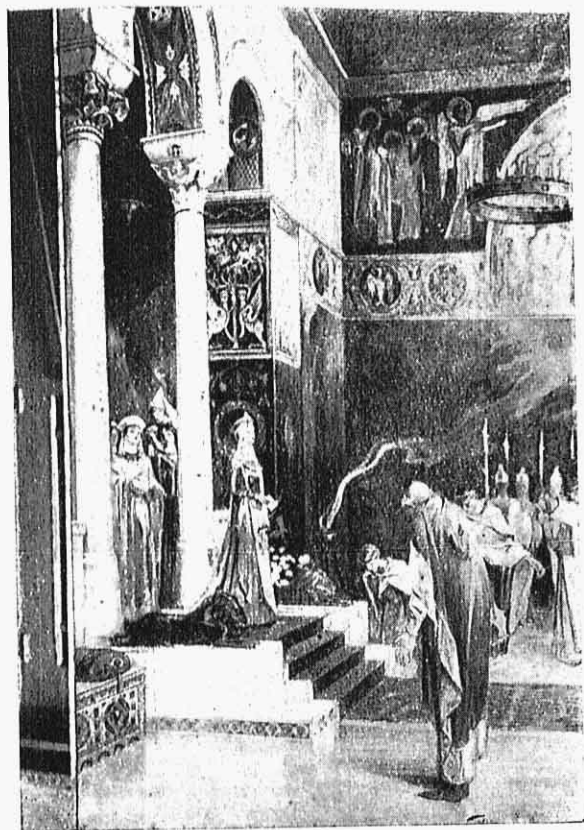
Ὅσοι ξεφυλλίζουν σήμερα τὰ λίγα αὐτὰ περιοδικὰ τῶν πρώτων πενήντα χρόνων δὲν μποροῦν παρὰ νὰ σταθοῦν μὲ σεβασμὸ μὲρὸς στοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, ποὺ μὲ εἰλικρινῆ ἀγάπη γιὰ τὴ διανοητικὴ πρόοδος τοῦ Ἐθνούς, σπατάλησαν καὶ τὴ ζωὴ τους καὶ τὴν περιουσίαν τους γι' αὐτά. Καὶ οἱ σελίδες τους ποὺ στολίζονται ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ λογοτεχνίας, ἀποτελοῦν ὡς τὰ σήμερα θησαυροὺς καὶ πηγὰς φιλολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἐρευνας γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διανοητικὴ πρόοδος, ποὺ ἀπὸ τότε ἄρχισε νὰ ξαναγεννιέται.

Ἐνα τέτοιο περιοδικό, ποὺ μπορεῖ νὰ σταθῆ δίπλα στὰ εὐρωπαϊκὰ τοῦ εἴδους του καὶ τῆς ἐποχῆς του, εἶναι ἡ «Πανδώρα», ποὺ ἂν δὲν εἶναι τὸ πρῶτο χρονολογικῶς ἑλληνικὸ περιοδικὸ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσις, παίρνει ὅμως τὴν πρώτη θέσιν στὴν σπουδαιότητα καὶ στὴν ἀξία. Πρὶν ἀπ' αὐτή, τὸ 1847, ὁ Γρηγόριος Καμπούρογλος εἶχεν ἐκδώσει τὴν «Εὐτέρπη», ποὺ λογαριάζεται τὸ πρῶτο *εἰκονογραφημένο* ἑλληνικὸ περιοδικό. Ὅταν ὅμως ἡ «Εὐτέρπη», ποὺ ἔκαμε γιὰ κάμποσα χρόνια μιὰν εὐδόκιμη σταδιοδρομίαν, χάρις στὸν ἐνθουσιασμό καὶ τὴν καλλιτεχνικὴν ψυχὴν τοῦ ἐκδότη της, πέθανε ἀπὸ ἔλλειψιν τροφῆς, ὅπως ὅλα τὰ σπουδαῖα περιοδικὰ στὴν Ἑλλάδα, ὁ Νικόλαος Δραγούμης ποὺ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους συντάκτες της, ἀποφάσισε νὰ ἰδρύσῃ νέον περιοδικό, γιὰ νὰ συνεχίσῃ τὴν εὐγενῆ προσπάθειαν τοῦ Καμπούρογλου γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Καὶ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1850, μαζὶ

μέ τὸν ἔθνικὸ ἱστορικὸ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλο καὶ τὸν πολυγράφο φιλόλογο καὶ διπλωμάτη Ἀλέξ. Ρ. Ραγκαβῆ βγάνει τὴν «Πανδώρα», τὸ δεύτερο εἰκονογραφημένο ἑλληνικὸ περιοδικό, πὺ εἶναι ἴσως καὶ τὸ μόνο πὺ εἶχε τὴν πὺ μακροῦ ζωή, ἀφοῦ κράτησε εἴκοσι δύο ὀλόκληρα χρόνια βγαίνοντας τακτικὰ κάθε δέκα πέντε μέρες χωρὶς καμιά διακοπή. Ἡ «Πανδώρα» πὺ ἔξη χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή της, δηλαδή ἀπὸ τὸ 1856, ἔπεσε στὴν κυριότητα καὶ ἀποκλειστικὴ διεύθυνση τοῦ Νικ. Δραγούμη, πῆρε τὴν πρώτη θέση μεταξὺ τῶν σπουδαίων δημοσιευμάτων τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, ἡ φήμη της εἶχε περάσει τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου καὶ ἔτιματο πάρα πολὺ ἀπὸ τοὺς ξένους πὺ μελετοῦσαν τὸν ἑλληνισμό τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ τίτλος τοῦ περιοδικοῦ, στολισμένος με ὠραῖο ξυλογράφημα, ἦταν: «Πανδώρα. Σύγγραμμα περιοδικὸν ἐκδιδόμενον δις τοῦ μηνός. Συντάκται, Α. Ρ. Ραγκαβῆς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Δραγούμης κλπ.». Τυπωνόταν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Χρ. Ἀν. Δούκα καὶ εἶχε σχῆμα τέταρτο. Οἱ συντάκτες της δὲν ἦταν οὔτε νεαροὶ λόγιοι πὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ ἰδοῦν τυπωμένες τὶς φιλολογικῆς, ποιητικῆς ἢ κριτικῆς ἀπόπειρές τους με τὸνομά τους, οὔτε ἀπλοὶ ἐρασιτέχνες τῆς πέννας πὺ παιρναν μόνοι τους τὸν τίτλο τοῦ λογοτέχνη. Ἦταν οἱ σοβαροὶ καὶ σοφοὶ φιλόλογοι καὶ ἐπιστήμονες, ἀξιοὶ τοῦ τίτλου πὺ εἶχαν οἱ κορυφῆς πὺ τίμησαν τὶς ἔδρες στὸ Πανεπιστήμιο, τὰ ὀνόματα πὺ γέμισαν με τόση τιμὴ τὴν ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.

Στὸν τόμο τοῦ 1857 ἡ «Πανδώρα» δημοσιεύει τὰ ὀνόματα τῶν συντακτῶν της καὶ τοὺς μοιράζει σὲ τρεῖς κατηγορίες, στοὺς *Ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος*, πὺ εἶναι: Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆς, καθηγ. Πανεπιστημίου, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Γ. Μ. Μαυρογορδάτος, Κ. Κοντογόνης, Κ. Φρεαρίτης, Θ. Ὀρφανίδης, Ε. Λάνδερερ, Α. Καντανιζόγλου Διευθ. Πολυτεχνίου, Χαιρέτης Διευθυντῆς Βοτανικοῦ Κήπου, Ἰ. Δε-Κιγάλλας, ἱατρός, Ἀ. Βάλληνδας καθηγ. Γυμνασίου, Δ. Βερναρδάκης, φοιτητῆς Πανεπ. κλπ. — στοὺς *Ἐκ τῆς Ἑπτα-*

Π. ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΞΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΑΣ

νήσου πού είναι: Ἄ Μουστοξύδης, Σπ. Ζαμπέλιος, Π. Α. Βραΐλας, Π. Λάμπρος, Κόμης Κ. Ρώμας, Π. Χιώτης, Θ. Καροῦσος, — καί στοὺς Ἄλλαχόσε, πού είναι: Γ. Σοφοκλῆς, Σαυφῶ Λεοντιάς, Διον. Θερειανός, Σπ. Βελούδης, Ἄλ. Κατακουζηνός, Θεαγ. Λιβαδάς. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς συντάξεως, τῆς συγκεντρώσεως, τῆς ταξινομήσεως τῆς ὕλης στέκεται ὁ Δραγούμης, πού εἰκοσιδυὸ χρόνια, ὡς τὸ τελευταῖο φύλλο, ἀγωνίστηκε γιὰ τὴν εὐδοκίμησιν τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ. Ἡ ἐκλογὴ τῆς ὕλης, ἢ ἐπιμέλεια στὴν ταξινόμησίν της, τὸ καθαρὸ τύπωμά του, ἢ προσοχὴ στὴ διόρθωσιν καὶ ἢ τακτικὴ ἔκδοσίν του, πού δὲν τὴν σταμάτησε κανένα γεγονὸς ἀπὸ τὰ τόσα πολιτικὰ πού τάραξαν τὴν πρωτεύουσα τὴν περίοδον ἐκείνην, εἶναι δείγματα τῆς σοβαρῆς καὶ εὐσυνειδητῆς ἐργασίας τῶν λογίων ἀνδρῶν σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος στὴν «Πανδώρα» δημοσιεύει σὲ κάθε τεῦχος τὶς περίφημες ἱστορικὰς μονογραφίας τοῦ ἀρχίζοντος μὲ τὴ μάχην τοῦ Μαραθῶνα, ὁ Ἄλ. Ραγκαβῆς ἀρχίζει τὰ διηγήματά του μὲ τὸν περίφημον «Συμβολαιογράφο», ὁ Καλλιγᾶς μὲ τὸν «Θάνατον Βλέκα» καὶ τὶς βιογραφίας του, ὁ Σαρίπολος καὶ ὁ Α. Ράλλης μὲ τὶς σπουδαῖες νομικὰς διατριβὰς τους, ὁ Δ. Βερναρδάκης μὲ τὰ πανεπιστημιακά του μαθήματα, καὶ οἱ νέοι ποιητὲς πού στόλισαν τὸ νεώτερον ἑλληνικὸν Παρνασσὸν στὶς σελίδες τῆς «Πανδώρας» πρωτοφαίνονται. Ἐκεῖ μέσα δημοσιεύεται ἡ ποιητικὴ σειρά «Στόνοι» τοῦ Δημ. Παπαρηγοπούλου πού βραβεύτηκε στὸν ποιητικὸν διαγωνισμὸν τοῦ 1866, τὰ ποιήματα μὲ τὸν τίτλον «Ἐκ τῶν ἐνότων» τοῦ Ἀγγ. Βλάχου, τὰ ποιήματα τοῦ Σοφοκλῆ Καρύδη καὶ οἱ μεταφράσεις του ἀπὸ τὸν Ἀνακρέοντα. Στὸ πρῶτον φύλλον τῆς παρουσιάζει τὸν Γ. Ζαλοκώστα δημοσιεύοντάς του μίαν ὠδὴν ἀφιερωμένην στὸ φίλον του Γεώργιον Παράσχο γιὰ τὸ θάνατον τῆς ἀδελφῆς του Αἰμιλίας, καὶ ἡ «Πανδώρα» ἀφοῦ ἐπαινέσῃ τὸ νέο ποιητὴ πού ὡς τότε — ὅπως λέγει — «ἐκρύπτετο μετριοφρόνως» προσθέτει, ὅτι μὲ τὸ ποίημα πού δημοσιεύεται σ' ἐκεῖνο τὸ φύλλον καὶ δι' ἄλλων μέχρι τότε δημοσιευθέντων, ἀποκαλύπτεται ὡς ποιητὴς, ὅστις μὲ τὴν μοῦσαν του τιμᾷ τὸν νέον

ἡμῶν Παρνασσόν». Στὰ τεύχη της δημοσιεύονται οἱ κρίσεις τῶν φιλολογικῶν καὶ ποιητικῶν διαγωνισμῶν ποὺ ἀρχίζουν μὲ τὸ Ράλλειο τὸ 1852 καὶ ἔξακολουθοῦν μὲ τὸ Ροδοκανάκειο, τὸ Ζάππειο καὶ τὸ Βουτσιναῖο. Οἱ πρῶτες ἐμφανίσεις τῶν νέων ἐπιστημόνων, ποὺ ἔπειτα γέμισαν τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη μὲ τὶς σοβαρὰς ἐργασίες τους, στὴν «Πανδώρα» γίνονται καὶ ἡ «Πανδώρα» τοὺς δέχεται πρόθυμα καὶ τοὺς ἐνθαρρύνει στὴν ἐργασία τους. Ὁ Νικόλαος Πολίτης ἀπὸ κεῖ ἀρχίζει τὶς λαογραφικὰς μελέτες του καὶ τὸ Μάη τοῦ 1871 δημοσιεύεται κρίσις γιὰ τὸ Ροδοκανάκειο ἀγῶνα, στὸν ὁποῖο ἡ «Πανδώρα» μὲ χαρὰ ἀναγγέλλει ὅτι βραβεύθηκε «ὁ ἐκ Καλαμῶν φοιτητῆς τῆς φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Νικόλαος Γ. Πολίτης» μὲ τὸ ἔργο του «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων διηρημένη εἰς τέσσαρα μέρη». Γιὰ κάθε κλάδο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν δημοσιεύονται σοβαρὰς μελέτες καὶ πολυτίμες βιβλιογραφικὰς πληροφορίες καὶ νεκρολογίες ἀνδρῶν τῆς Ἑπαναστάσεως ποὺ πέθαιναν τότε.

Τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἠθικὴ τῶν χαρακτήρων καθρεφτίζεται στὴν τιμὴ καὶ στὴ δικαιοσύνη ποὺ ἡ «Πανδώρα» καὶ οἱ συντάχτες της ἀπονέμουν στοὺς ἄνδρες ποὺ ἔδωκαν μιὰ πατρίδα ἐλεύθερη. Οἱ πολιτικοί, οἱ θρησκευτικοὶ καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ τοῦ Ἐικοσιένα ὅταν φεύγουν ἀπὸ τὸν κόσμον αὐτὸν συνοδεύονται μὲ τὸν εἰλικρινῆ σεβασμὸν καὶ τὶς τιμὰς ποὺ τοὺς ἀνήκουν καὶ ἡ «Πανδώρα» μὲ τὴ δημοκρατικὴ ψυχὴ της, ποὺ ἐνέπνεε τὸν πατριωτικὸν δρόμο της, ἐκδηλώνει μὲ κάθε λιτὴ μεγαλοπρέπεια τὸν πόνο της γιὰ τοὺς ἐθνικοὺς ἀρχηγούς μὲ τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ καὶ τὸ ἑλληνικὸ αἷμα... Ἔτσι τὸν Αὐγούστο τοῦ 1865 ἀγγέλλοντας τὸ θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου ἀφιερώνει σ' αὐτὸν ὅλη τὴ τελευταία σελίδα της παισιωμένη μὲ μαῦρο περιθώριο. Μιὰ πένθιμη ξυλογραφικὴ παράσταση ἀρχαίας σαρκοφάγου πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται στεφανωμένη λύκηθος· δίπλα ἓνας ἄγγελος ἀκουμβᾷ καὶ σκύβοντας χάμου σβύνει στὸ χῶμα μιὰ δάδα· καὶ πίσω πικρὰς ἰτιές ποὺ ὀίχθουν τοὺς κλώνους τους μέσ' ἀπὸ ἓνα σκοτεινὸ

φρόντο στολίζει τὸ ἑπάνω μέρος τῆς σελίδας καὶ ἔπειτα τὸ ὑπόλοιπο γεμίζει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: Μέγας ἔπεσεν Ἕλληνας — ὁ Πρόεδρος τῆς Πρώτης Ἐθνικῆς Συνελεύσεως — ὁ Πρόεδρος τοῦ Πρώτου Ἐκτελεστικοῦ Σώματος — ὁ Πρόμαχος καὶ Σωτὴρ τοῦ Μεσολογγίου — ὁ Πρῶτος τῆς Ἑλλάδος Πολίτης — Ἀλέξανδρος ὁ Μαυροκορδάτος.

Σὲ δύο ἄλλα τεύχη τῆς ἡ «Πανδώρα» δημοσιεύει ξηρὰ δύο εἰδήσεις γιὰ δύο ἀντίθετες ὄψεις τῆς ζωῆς τῶν δύο πρώτων βασιλέων τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Στὸ φύλλο τῆς 1ης τοῦ Μαγιοῦ τοῦ 1867 ἀναγράφεται «ἡ χαρμόσυνη εἰδησις τῶν ἀρραβόνων τοῦ βασιλέως Γεωργίου μετὰ τῆς ἀνεπιᾶς τοῦ Τσάρου θυγατρὸς τοῦ Μ. Δουκὸς Κωνσταντίνου»· στὸ φύλλο τῆς 1ης τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου «ἀγγέλλεται ὁ θάνατος τοῦ πρώην βασιλέως Ὀθωνος προελθὼν ἐξ ἐξανθήματος». Ἔτσι, μόνο μ' αὐτὰ τὰ λίγα λόγια μνημονεῦει τὰ δύο γεγονότα γιὰ τοὺς δύο ξένους ἀρχηγούς τοῦ ἔθνους. Οὔτε δάκρυα γιὰ τὸν ἕνα, οὔτε πανηγυρικούς γιὰ τὸν ἄλλο. Μακρὰ ἀπ' αὐτὴν καὶ τοὺς πατριῶτες συντάχτες τῆς ὁ πόνος καὶ ὁ ἐνθουσιασμός γιὰ τὰ χρυσὰ στολίδια τῶν θρόνων. Καὶ ὁ σκεπτικισμός τους τέλεια δικαιολογημένος. Ἦταν πολὺ κοντινὴ ἡ ἀπογοήτευση γιὰ τὸν πρῶτο κι' ἀβέβαιες οἱ ἐλπίδες γιὰ τὸ δεύτερο.

Ἡ «Πανδώρα» ξέχωρα ἀπὸ τὴ σοβαρὴ ὕλη τῆς εἶχε καὶ τὴν καθαρὰ ἐγκυκλοπαιδικὴ καὶ ψυχαγωγικὴ. Ἐδημοσίευσεν ὡραῖες μεταφράσεις, ἔργα ἀπὸ τὴν ξένη λογοτεχνία, ὅπως τὰ μυθιστορήματα τοῦ Φερρῦ, τοῦ Σύη, τοῦ Μποῦλβερ, τοῦ Δουμᾶ, τοῦ Φεβάλ καὶ τὰ ἱστορικὰ τοῦ Δροῦζεν, τοῦ Ράνκε, τοῦ Σ. Ζαμπελίου κλπ. πὺν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἔκαναν κρότο καὶ τὰ καταχώριζεν εἴτε μέσα στὶς σελίδες τοῦ τεύχους, εἴτε στὰ περίφημα παραρτήματά τῆς, πὺν τυπώνονταν στὸ τέλος τοῦ τυπογραφικοῦ φύλλου μὲ σελίδες σὲ τέταρτο ἢ ὄγδοο σχῆμα, ὥστε νὰ κόβωνται καὶ νὰ σχηματίζουν ξεχωριστὸ βιβλίον. Στὰ παραρτήματα αὐτὰ ὁ Ν. Δραγούμης ἐδημοσίευσεν τὴν «Ἱστορία τοῦ Σκεντέρμπεη» πὺν ἔγραψε μὲ βάση τὴν ἱστορία τοῦ Paganel, τὶς «Συμβουλὰς πρὸς τοὺς χειρῶνακτας», μίμηση ἀπὸ γαλλικὸ σύγγραμμα, καὶ τὸν «Βίον τοῦ Βάσιγκτων»

πὸν διασκεύασε ἀπὸ τὸ γαλλικὸ τοῦ Γκυζώ, κ. ἄ. Ἐπίσης ἡ «Πανδώρα» δημοσιεύει σὲ κάθε τεῦχος βιβλιογραφίες καὶ βιβλιοκρισίες, περίληψη δεκαπενθήμερη ὅλων τῶν συμβάντων μὲ τὸν τίτλο «Ἐφημερίδες», αἰνίγματα, γρίφους κτλ. καὶ στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς καὶ στατιστικὴ τῶν Ἐφημερίδων πούβγαιναν στὴν Ἑλλάδα. Κ' ἔτσι μαθαίνουμε πὸς στὴν πρώτη τριμηνία τοῦ 1872 βγαῖναν στὴν Ἀθήνα 49 ἔφημερίδες καὶ περιοδικά, στὴ Σῦρα 5, στὴν Κέρκυρα 4, στὴν Πάτρα 4 καὶ μιὰ ἢ δυὸ στίς ἄλλες κυριώτερες πόλεις τῶν ἐπαρχιῶν.

Σπουδαία σημασία ἔδωκε ἡ «Πανδώρα» καὶ στὴν εἰκονογράφησίν τῆς. Ἡ μόνη μέθοδος πὸν ἦταν τότε σὲ χρῆσιν γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν περιοδικῶν στὴν Εὐρώπη ἦταν ἡ ξυλογραφία. Στὴν Ἑλλάδα πρώτη τὴν ἔμπασεν ἡ «Εὐτέρπη» καὶ ὕστερα ἡ «Πανδώρα» πὸν τὴ θεωροῦσε — ὅπως ἔγραφε — «ἀπαραίτητον παρακολούθημα τῆς δημοσιογραφίας». Γι' αὐτὸ προσπαθεῖ νὰ καλυτερεύῃ ἀπὸ φύλλο σὲ φύλλο τίς εἰκόνες τῆς πὸν ἀντίγραφε ἀπὸ ξένα περιοδικὰ καὶ δείχνει μεγάλη χαρὰ ὅταν δημοσιεύει τὸ πρῶτο ἴσως ἑλληνικὸ ξυλογράφημα τοῦ μαθητοῦ τοῦ Πολυτεχνείου Περ. Σκιαδόπουλου ἀπὸ τὴν Κέρκυρα. Τὸ μάθημα τῆς ξυλογραφίας στὸ Πολυτεχνεῖο ἔμπασε τότε ὁ διευθυντῆς του καὶ συνεργάτης τῆς «Πανδώρας» Λ. Καυταντζόγλου καὶ τὸ ξυλογράφημα τοῦ Σκιαδόπουλου πὸν δημοσιεύτηκε στὴν «Πανδώρα» παριστάνει τὸν Ἀπόστολο Ματθαῖο πὸν βουτᾶ στὸ καλαμάρι τὸ πτερὸ τῆς χήνας γιὰ νὰ γράψῃ τὸ Εὐαγγέλιο. Ἦταν ὠραίας ἐργασίας καὶ λεπτῆς τέχνης καὶ ἡ «Πανδώρα» ἐνθουσιασμένη γιὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ ξυλογραφήματος καὶ θέλοντας νὰ βοηθήσῃ τὸ νέο τεχνίτη προκαλεῖ ἔρανον γιὰ ν' ἀγορασθοῦν ἐργαλεῖα καὶ νὰ μπορέσῃ ὁ Σκιαδόπουλος νὰ ἐξακολουθήσῃ μ' ἐπιτυχία τὴν τέχνην του. Ἀπὸ τὸν ἔρανον αὐτὸν μαζεύτηκαν δεκατέσσαρα τάλληρα πὸν τὰ περισσότερα τάδωκαν οἱ συμπολίτες τοῦ νεαροῦ τεχνίτη Ἰ. Βραΐλας, Π. Λάμπρος κ' ἄλλοι.

Γλῶσσα τῆς «Πανδώρας» φυσικὰ δὲν μποροῦσε στὰ χρόνια ἐκεῖνα νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ὑπερκαθαρεύουσα μὲ

τάσεις νὰ πλησιάζη ὅσο μποροῦσε τὴν ἀρχαία καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἑλληνικομανία δὲν βρίσκουν χάρη οὔτε τὰ κύρια ὀνόματα τῶν ξένων ποὺ παίρνουν ἑλληνικὴ μορφή ἀπὸ τοὺς συντάχτες τῶν περιοδικῶν. Ὁ Ἐμμανουὴλ Γαλάνης π. χ. γράφει μελέτες γιὰ τὸν *Βοίχιον* (Böck) καὶ *Βυττεμβάχιον* (Wyttembach). Δημοσιεύεται μελέτη μὲ τὸν τίτλο «Ὀλίγα ἐκ τοῦ βίου τοῦ *Οὐϊλλεμάνου* (Villemain) καὶ ὁ Vischer, ὁ Shakespeare, ὁ Victor Hugo, ὁ Klassen, ὁ Goethe γίνονται οἱ ἀγνώριστοι *Φίσχερος*, *Σαυεσπῆρος*, *Νικήτας Οὐγος*, *Κλασσίνιος* καὶ *Γοϊθίος*. Τὰ ἑλληνικὰ λογοτεχνήματα στὸν πεζὸ καὶ στὴν ποίηση γράφονται στὴν ὑπερκαθαρεύουσα καὶ στὸ δράμα καὶ τὶς κωμωδίες ποὺ στέλλονται στοὺς φιλολογικοὺς διωγωνισμοὺς οἱ στιχομυθίες καὶ οἱ ἀφηγήσεις ἀκόμη καὶ μεταξὺ ἀνδρῶν τοῦ ἀγῶνος, ἀρματολῶν ἢ κοινῶν νοικοκυραίων σὲ μιὰ γλῶσσα ἀρχαίζουσα, ποὺ πολλὰς φορὰς κι' αὐτοὶ οἱ κριτές, σοφοὶ κι' ὑπέρμαχοι δασκάλοι τοῦ κλασικισμοῦ, ἀποροῦν καὶ στενοχωροῦνται. Στὸν πρῶτο «Ὀλυμπιακὸ ἀγῶνα» τοῦ Ζάππα (1870) ποὺ πρόκειται νὰ βραβευθῇ δράμα, κωμωδία καὶ ποίημα, μαζί μ' ἄλλα εἶναι γιὰ κρίση καὶ μιὰ τραγωδία μὲ τὸν τίτλο «Ἐλπινίκη» καὶ μὲ ὑπόθεση τὸ γνωστὸ θάνατο τοῦ Καραϊσκάκη. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ ἔργο καὶ σὲ μιὰ σκηνῆ ποὺ μεθ' ἃ ὁ ὑπασπιστὴς του Κακλαμᾶνος, ὁ συγγραφεὺς βάνει τὸ στρατάρχη τῆς Ρούμελης νὰ λέη :

«Κοιμᾶται οὗτος ἀπὸ μέθης νῦν . . .
 Ἄλλὰ σμικρὸν τι εἰς ἀποκραιपालισμὸν
 ὡς περιέλθῃ, φόβος τις ἐπίκειται
 τῆς πρώην μήπως ἀναμιμνησκόμενος
 βουλῆς αὐτοῦ, ὀδύση πρὸς τὸν Κιουταχῆν
 ζητῶν, ὡς εἶπεν, οἴνων ἀποστάγματα,
 καὶ τόπων τούτων εὖρη στάγματα ἰνῶν.

Κι' οἱ κριτές, καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου, μένουν μὲν εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴ ρητορεία τοῦ Καραϊσκάκη, ἀλλὰ ὁμολογοῦν κι' αὐτοὶ πὼς δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν τί ἦταν τὰ «στάγματα ἰνῶν».

Οἱ λόγιοι κι' ἐπιστήμονες ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μαζεύτηκαν

γύρω ἀπὸ τὴν «Πανδώρα» ἔξακολουθοῦν σ' ὅλα τὰ χρόνια ἀδιόκοπη τὴ συνεργασία τους καὶ ὄσους φεύγουν ἀπὸ τὴ ζωὴ ἀντικαθιστοῦν ἄλλοι πού διακριθῆκαν σ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἔλλειψη τότε εἰδικῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν ἀναπληρώνεται μὲ τὶς σελίδες τῆς «Πανδώρας» πού περιλάβαν κάθε σοβαρὴ ἐργασία σὲ κάθε ἐπιστημονικὸ κλάδο. Στὸν 16ο τόμο της δημοσιεύει πίνακα, ὅπου φαίνονται οἱ συντάχτες τῆς δεκαετίας πού πέρασε καὶ τὸ εἶδος τῆς ἐπιστήμης μὲ τὸ ὁποῖο καθένας ἀσχολήθηκε στὰ δέκα αὐτὰ χρόνια μέσα στὶς σελίδες της. Καὶ εἶναι αὐτοί: Α. Ρ. Ραγκαβῆς, βιβλιογραφία. Ν. Σαρῖ-πολος, δημοσία ἐκπαίδευσις. Κ. Παπαρηγόπουλος, ἱστορία, βιβλιογραφία. Δ. Κυριακός, θρησκεία, δημοσία ἐκπαίδευσις καὶ γεωγραφία. Κ. Καστόρης, λατινικὴ φιλολογία. Σ. Κουμανούδης, ἀρχαιολογία. Δ. Βερναρδάκης, ἑλλην. φιλολογία. Χ. Φιλιτᾶς, λατινικὴ φιλολογία, Γ. Παπαδόπουλος, ἀρχαιολογία, δημοσία ἐκπαίδευσις. Ι. Περβάνογλου, ἱστορία περιηγήσεων. Α. Χρηστομᾶνος, χημεία. Ι. Σακελλίων, βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικά, Ἄγγ. Βλάχος, ποίησις. Π. Λάμπρος νομισματικὴ. Σ. Ζαμπέλιος, μεσαιωνικὴ ἱστορία. Θ. Καροῦσος, βιβλιογραφία. Τ. Νεροῦτσος, αἰγυπτιακὴ ἀρχαιολογία. Α. Ἀναργύρου, γεωγραφικά. Ἄλεξ. Α. Σοῦτσος, τεχνικὴ ἐκπαίδευσις. Ν. Δραγούμης, σύγχρονοι ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις.

Ὅπως ὅμως κάθε ἔμφυχος καὶ ἀψυχος ὄργανισμός, καὶ ἡ «Πανδώρα» δὲν μπορούσε νὰ ἀποφύγῃ τὸ νόμο τῆς φθορᾶς. Ἀπὸ τὸ 1870 ἀρχίζει νὰ χάνῃ τὴν πρωιυτερινὴν ζωὴ της καὶ νὰ κλονίζεται. Ἀπὸ τὸν εἰκοστὸ τόμο της, μέσα τοῦ 1869, ἀλλάζει τὴν ἔκδοσίν της καὶ ἀπὸ δεκαπενθήμερη τὴν κάνει μηνιαία. Δηλαδή τὰ δύο τεύχη τοῦ μηνὸς ἀντὶ νὰ βγαίνουν χωριστὰ τὴν 1η καὶ 15η τώρα βγαίνουν ἐνωμένα σ' ἓνα τεῦχος, ἐπομένως ἡ ἐμφάνισις τῆς «Πανδώρας» ἀραιώνεται. Ἐπειτα καὶ στὸ ζήτημα τῆς ὕλης καὶ τῆς εἰκονογραφήσεως ἔχει ξεπέσει καὶ οἱ ἀναγνώστες της ἀρχίζουν νὰ παραπονιῶνται. Στὸ φύλλο τοῦ Ἀπρίλη τοῦ 1870 δημοσιεύεται ἓνα γράμμα μερικῶν συνδρομητῶν της ἀπὸ τὴν Πόλῃ πού παραπονιῶνται καὶ τῆς ἐκθέτουν τὶς παρατηρή-

σεις τους: «Ἡ σήμερον ἐκδιδομένη «Πανδώρα» — τῆς γράφουν — ἐξέλεσε πολὺ τῆς πρὸ εἰκοσαετίας· ἡ πρώτη ἐκδίδετο κατὰ δεκαπενθήμεριαν, ἐνῶ σήμερον ὁμοῦ εἰς ἓν. Ἡ σήμερον εἶναι ἄνευ εἰκονογραφιῶν ἐνῶ ἡ πρότερον εἶχε μερικὰς. Καθυστέρησις τοῦ φύλλου διότι τὸ λαμβάνομεν δύο μῆνας ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν. Καὶ ὡς πρὸς τὴν ὕλην ἐξέλεσε τῆς πρώτης, τὸ ὁποῖον καὶ τὸ οὐσιωδέστερον κτλ.». Στὰ παράπονα αὐτὰ ἡ διεύθυνσις τῆς «Πανδώρας» ἀπαντᾷ καὶ ῥίχνει τὴν εὐθύνη τῆς καταστάσεως στοὺς συνδρομητῆς πού καθυστεροῦν τὶς συνδρομῆς τους ἕνα χρόνον καὶ πλέον καὶ συνεχίζει: «Τέσσαρες χιλ. δραχμῶν ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν σύνταξιν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμοιβῆς τῆς διευθύνσεως, πέντε ἕτεροι διὰ χάρτην καὶ τύπον, δύο δι' εἰκόνας, δύο διὰ ταχυδρομικὰ καὶ τρεῖς διὰ τὰς λοιπὰς δαπάνας καὶ πάντα ταῦτα **φειδομένως**. Νομίζουσι λοιπὸν δίκαιον νὰ ὑποβάλλεται εἰς τὴν θυσίαν ταύτην ἡ διεύθυνσις μόνον;» καὶ τελειώνει τὴν ἀπάντησίν της στὰ παράπονα τῶν συνδρομητῶν της γράφοντας, ὅτι «εἶναι ἀνάγκη τοῦ διανοητικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἄρτου ἵνα ἐξημερωθῶσιν οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ἔθνη».

Εἶναι χαρακτηριστικῆς οἱ γραμμῆς αὐτῆς καί, μορεῖ νὰ πῆ κανεῖς, φέρουν κάποια μελαγχολία σ' ἐκείνους πού τὶς διαβάξουν. Πρῶτα πρῶτα φανερώνεται ἡ αὐτοθυσία τῶν ἀνθρώπων πού ἴδρυσαν καὶ κράτησαν τόσα χρόνια τὸ περιοδικὸ πού μορεῖ πολὺ ἄξια νὰ πάρῃ τὸν τίτλον τοῦ «ἐθνικοῦ» καὶ πού χωρὶς καμιά ἀμοιβῆ — ὅπως τὸ γράφουν — ἀγωνίζονται νὰ τὸ διατηρήσουν. Ἡ εἰλικρίνειά τους εἶναι συγκινητικὴ ὅταν δίνουν τὸν ἀπολογισμὸ τῶν ἐξόδων πού θέλει τὸ φύλλον, καὶ τὰ λογαριάζουν σὲ δεκάξη χιλιάδες δραχμῆς τὸ χρόνο, πού τώρα δὲν μοροῦν νὰ τὶς εἰσπράξουν καὶ πού δὲν ἀντέχουν οἱ ἴδιοι νὰ τὶς βάλουν ἀπὸ τὴν τζέπη τους. Κ' ἔπειτα ὁ αἰώνιος φαῦλος κύκλος μὲ τὴν ἐρώτησι: ἂν τὸ περιοδικὸ φταίῃ πού τὸ ἀφίνουν οἱ ἀναγνῶστες του ἢ οἱ ἀναγνῶστες φταῖνε πού δὲν τὸ ὑποστηρίζουν καὶ τὸ περιοδικὸ ξεπέφτει. Μέσα στὶς δυὸ αὐτῆς ἐρωτήσεις, χωράει ὁ τρίτος καὶ ὁ κυριώτερος ἠθικὸς παράγοντας, πού εἶναι ἡ **ἐποχή**. Ἡ «Πανδώρα» κράτησε εἴκοσι δύο ὀλάκερα χρό-

νια και ἦταν φυσικὸ πιά νὰ γεράσῃ και νὰ πεθάνῃ. Ἔτσι ἔκλεισε τὴν ὠραία ζωὴ της τὶς 15 τοῦ Μάρτη 1872 μὲ ἀριθμὸ φύλλου 528 και μὲ διευθυντὴ πάντα τὸν Νικόλαο Δραγούμη.

*
* *

Στὴ δράση τῆς «Πανδώρας» πρέπει νὰ περιλάβουμε και τὴ γέννηση ἑνὸς παιδιοῦ της, ἑνὸς γαλλόφωνου περιοδικοῦ ποὺ βγῆκε σὰν παράρτημά της γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ καθαρὰ ἔθνικὴν ὑπόθεση. Εἶναι ὁ «Spectateur d'Orient» ποὺ ἴδρυσε ὁ Νικόλαος Δραγούμης, μὲ τοὺς συνεργάτες του Μάρκο Ρενιέρη και Γεώργιο Βασιλείου στὴν κρίσιμη ἐποχὴ τοῦ 1853 - 1854 και κράτησε τρεῖς χρόνια. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔκδοσή του ἦταν ὁ ἔρωσοτουρκικὸς πόλεμος. Ὅταν δηλαδὴ στὰ 1853 ἡ Εὐρώπη ἀνακατώθηκε μὲ τὴ λεγόμενη ἀνατολικὴ κρίση, οἱ δύο δυνάμεις Ἀγγλία και Γαλλία ἀποφάσισαν νὰ ματαιώσουν τὴν ἐπιδρομὴ τῆς Ρωσίας και νὰ σώσουν ἀπὸ κάθε κίνδυνο τὴν Τουρκία. Γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ βγάλουν ἀπὸ τὴ μέση κάθε ἐμπόδιο και κάθε κίνημα ποὺ θὰ ἀντιστρατευόνταν στὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ τους. Ἐπειδὴ ἡ Ἑλλάδα νόμισε τότε πὼς ἦταν κατάλληλη εὐκαιρία νὰ κινηθῆῖ και νὰ σηκώσῃ σ' ἐπανάσταση τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς στὶς ἐπαρχίες ποὺ συνόρευαν μὲ τὴν Τουρκία και φαινόταν ἔτσι σὰν σύμμαχος και βοηθὸς τῆς Ρωσίας, οἱ Ἀγγλογάλλοι θέλοντας νὰ ἐμποδίσουν κάθε συνδρομὴ τῆς Ἑλλάδας, ξέχωρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ αὐστηρὰ στρατιωτικὰ μέτρα ποὺ ἔλαβαν, ἄρχισαν και μὲ τὸν τύπο τους ἕνα συκοφαντικὸ πόλεμο ἐναντίου της, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ξεριζώσουν κάθε αἴσθημα φιλελληνισμοῦ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Παρίσταναν δηλαδὴ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος σὰν μιὰ χώρα χωρὶς τάξη και ὀργάνωση, σὰν χώρα ἀναρχίας, και ἀπὸ τὸ ἄλλο σὰν πρόσκοπο και τυφλὸ ὄργανο τῆς Ρωσίας ποὺ τοιμαζόταν νὰ κατέβῃ στὴ Μεσόγειο. Ἐννοεῖται πὼς αὐτὲς τὶς κατηγορίες, ποὺ ἄρχισαν νὰ πιάνουν τόπο και νὰ ἐπηρεάζουν τὰ πνεύματα στὴν Εὐρώπη, ἦταν ἀνάγκη νὰ τὶς πολε-

μήσουν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ τὶς ἀνατρέψουν, κ' ἔτσι οἱ ἰδρυτές του, μὲ τὸν πατριωτισμὸ πού τοὺς φλόγιζε, ἀποφάσισαν νὰ βγάλουν τὸ «Θεατὴ τῆς Ἀνατολῆς».

Αὐτὸ τὸ περιοδικό, πὺν γραφόταν σὲ ὠραία γαλλικὴ γλῶσσα, πρόσφερε μεγάλες ὑπηρεσίες στὸν κατασυκοφαντημένο Ἑλληνισμό. Μὲ τὰ ἄρθρα πὺν δημοσίευε γνώρισε στοὺς Ἑυρωπαίους τὶς πρὸοδους πὺν εἶχε κάμει ὡς τότε τὸ μικρὸ μέρος τῆς ἑλληνικῆς χώρας πὺν λευτερώθηκε, καὶ δημοσιεύοντας στατιστικὲς κ' ἐπίσημα στοιχεῖα βεβαίωσε πὺς οἱ ἐλπίδες πὺν εἶχε ἡ Ἑυρώπη γιὰ τοὺς Ἕλληνες δὲν ἦταν μάταιες, γιὰτὶ δὲν ἔπαψαν νὰ ἐργάζονται οὔτε μιὰ στιγμή γιὰ τὴν πρὸοδο καὶ τὸν πολιτισμὸ τους. Ἐξῆωρα ἀπ' αὐτὸ ἀπόδειξεν ὁ «Spectateur d'Orient» ὅτι ὅλες οἱ κατηγορίες πὺς ἡ Ἑλλάδα ἦταν ὄργανο τῆς Ρωσίας, ἦταν καθαρὴ συκοφαντία, καὶ ὅτι μόνο τὸ ἔθνικὸ συμφέρο τους κοιτοῦσαν σ' αὐτὴ τὴν περίσταση οἱ Ἕλληνες. Χωρὶς ἄλλο οἱ ἀπολογίες τοῦ Spectateur γραμμένες μὲ τόση λογικὴ καὶ σοβαρότητα, οἱ ἀναλύσεις του καὶ οἱ πραγματικὲς εἰδήσεις πὺν δημοσίευε κάθε μέρα γιὰ τὴ διανοητικὴ καὶ ὑλικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας, κατέβασαν στὸ δημόσιο φρόνημα τῆς Ἑυρώπης τὴν ἔξαρτη ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐπιθέσεις, κ' ὅταν ἡ σύνοδος τοῦ Παρισιοῦ σύνταξε τὴν συνθήκη τοῦ 1856 οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων ἐκείνων πὺν ἦσαν κάπως πιὸ εὔνοικὲς στὴν Ἑλλάδα, μπόρεσαν πιὸ εὔκολα νὰ τὴν ὑποστηρίξουν. Ὁλος ὁ ἐρεθισμὸς κατὰ τῶν Ἑλλήνων, πὺν εἶχε παρατηρηθῆ πρίν, κ' ὅλα ὅσα εἶχαν γραφτῆ καὶ εἰπωθῆ μὲ τόση δριμύτητα ἐναντίον της, τώρα εἶχαν κατευνασθῆ γιὰτὶ ὁ «Spectateur d'Orient» εἶχε προσφέρει στὸ μεταξὺ τὶς πολύτιμες ὑπηρεσίες του, διαφωτίζοντας τὰ πράγματα, διαλύοντας τὶς παρεξηγήσεις καὶ σβύνοντας τὶς συκοφαντίες.

Ἔτσι ἡ «Πανδώρα» καὶ ὁ «Spectateur d'Orient» εἶναι δύο ἔθνικὰ βήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ ἐκλεχτοὶ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔδωκαν τὶς πιὸ μεγάλες ἠθικὲς ὑπηρεσίες, πὺν μποροῦσαν νὰ δώσουν, στὴν πατρίδα τους.